

УДК 352.075:324

DOI <https://doi.org/10.32851/tnv-pub.2023.1.5>

ПСЕВДОРЕФЕРЕНДУМ ПРО ПРИЄДНАННЯ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНОЇ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ДО РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ: ЗАКОНОДАВЧЕ ПІДҐРУНТЯ ПРОВЕДЕННЯ ТА ФЕЙКОВІ РЕЗУЛЬТАТИ

Лопушинський І. П. – доктор наук з державного управління, кандидат педагогічних наук, професор кафедри державного управління і місцевого самоврядування Херсонського національного технічного університету
ORCID: 0000-0002-7460-7476

Ключевський В. І. – кандидат наук з державного управління, доцент, доцент кафедри економіки, менеджменту та адміністрування Херсонського державного університету
ORCID: 0000-0002-5568-9162

Момоток О. М. – старший викладач кафедри загальноосвітніх гуманітарних та природничих дисциплін Херсонського національного технічного університету
ORCID: 0000-0002-5817-384X

У статті проаналізовано законодавче підґрунтя проведення в Україні всеукраїнського та місцевих референдумів; з'ясовано, що Конституція України закріплює положення про те, що для проведення всеукраїнського референдуму є певні умови (референдум призначає Верховна Рада України або Президент України, або він відбувається за народною ініціативою). Крім того, питання про зміну території України розглядається виключно на всеукраїнському референдумі; доведено, що у зв'язку із втратою чинності Законом України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» наразі проведення в Україні місцевих референдумів не уявляється можливим, оскільки новий закон парламентом досі не ухвалено, хоча у Верховній Раді України зареєстровано законопроект «Про місцевий референдум», показано, що «референдуми» на тимчасово окупованих територіях України є незаконними, а отже, не мають жодної юридичної сили; проаналізовано «практику» проведення країною-агресором «референдумів» в Автономній Республіці Крим (2014 р.) та в Донецькій і Луганській областях України (2014 р.); описано підготовку та хід проведення псевдореферендуму в Херсонській області; відслідковано, що проведення «референдуму» на Херсонщині так звана «влада» планувала ще з самого початку окупації області, водночас він постійно відкладався, насамперед через потужний громадський спротив жителів регіону; доведено, що так званий «референдум» про приєднання до РФ, проведений на Херсонщині, не відповідає ні міжнародному, ні українському, ні російському законодавству, його наслідки не визнає жодна країна цивілізованого світу; показано, що всіх учасників псевдореферендуму на території Херсонської області буде покарано відповідно до чинного законодавства України, за всіма такими фактами поліція області вже відкрила кримінальні провадження за статтями Кримінального кодексу України «Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України», «Державна зрада» та «Колабораційна діяльність».

Ключові слова: референдум, місцевий референдум, псевдореферендум, законність проведення псевдореферендуму, втручання в справи суверенної держави, місцеві колаборанти, фейкові результати.

Lopushynskiy I. P., Kliutsevskiy V. I., Momotok O. M. Pseudo-referendum on the annexion of the temporarily occupied Kherson Region to the Russian Federation: the legal basis and fake results

The article analyzes the legal basis for holding all-Ukrainian and local referendums in Ukraine. It is established that the Constitution of Ukraine enshrines the provision that certain conditions are required for holding an all-Ukrainian referendum (the referendum is appointed by

the Verkhovna Rada of Ukraine or the President of Ukraine, or it is held at the people's initiative). In addition, the issue of changing the territory of Ukraine is considered exclusively at an all-Ukrainian referendum.

It is proved that due to the invalidation of the Law of Ukraine "On All-Ukrainian and Local Referendums", it is currently impossible to hold local referendums in Ukraine, since the new law has not yet been adopted by the Parliament, although the draft law "On Local Referendum" has been registered in the Verkhovna Rada of Ukraine.

It is shown that "referendums" in the temporarily occupied territories of Ukraine are illegal and, therefore, have no legal force. The "practice" of holding "referendums" by the aggressor country in the Autonomous Republic of Crimea (2014) and in Donetsk and Luhansk regions of Ukraine (2014) are analyzed.

The preparation and conducting of the pseudo-referendum in Kherson region are described. It was observed that the so-called "authorities" had been planning to hold a "referendum" in Kherson region since the beginning of the occupation of the region, but it was constantly postponed, primarily due to strong public resistance from the region's residents.

It is proved that the so-called "referendum" on joining the Russian Federation, held in Kherson region, did not comply with international, Ukrainian or Russian legislation, and its consequences are not recognized by any country in the civilized world.

It is shown that all participants in the pseudo-referendum in Kherson region will be punished under the current legislation of Ukraine, and the regional police have already opened criminal proceedings under the articles of the Criminal Code for such facts as "Encroachment on the territorial integrity and inviolability of Ukraine", "State treason" and "Collaboration activities".

Key words: *referendum, local referendum, pseudo-referendum, the legality of the pseudo-referendum, interference in the affairs of a sovereign state, local collaborators, fake results.*

Постановка проблеми. 23-27 вересня 2022 року на території тимчасово окупованої Херсонської області (як і на частині тимчасово окупованих Донецької, Луганської та Запорізької областей) відбувся псевдореферендум про приєднання цих регіонів до Російської Федерації (далі – РФ), організований місцевими колаборантами за вказівкою країна-агресора при активній допомозі її окремих громадян та представників збройних сил. Ці «референдуми» не мали нічого спільного з вільним, демократичним волевиявленням громадян, оскільки були проведені в умовах російського терору, психологічного тиску та переслідування населення, насамперед українських активістів, яких окупаційна російська влада кидала і продовжує кидати до фільтраційних таборів. Це т.зв. «волевиявлення» також порушувало міжнародне, українське та, зрештою, і російське законодавство.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом до висвітлення проблем проведення референдумів як в Україні, так і в Європі зверталися Андреева О.І. (здійснила порівняльний аналіз процедури та результатів Шотландського, Кримського та Каталонського референдумів) [1, с. 62-70], Білан С.В. (провів історично-конституційний аналіз зародження та становлення ранніх форм референдуму) [2, с. 7-10], Божко В.М. (досліджує врегулювання відносин місцевого референдуму як передумову дальшої реалізації реформи децентралізації) [3, с. 21-29], Гуцало Л., Мішук Г. (розглядають каталонські референдуми 2014 р. та 2017 р. з позицій центральної та регіональної влади) [4, с. 256-265], Задорожня Г.В., Задорожний Ю.А. (аналізують юридичні позиції Конституційного Суду України щодо референдуму як форми прямої демократії) [5, с. 72-82], Калініченко О.Ф., Головачук В.В. (розглядають референдум як форму безпосередньої демократії) [6, с. 102-106], Кириченко В.М., Соколенко Ю.М. (здійснили порівняльно-правовий аналіз конституцій України та європейських держав в контексті законодавчих підстав для проведення референдумів) [7, с. 34-37], Клименко О.М. (досліджує розвиток законотворчих ідей щодо конституційної моделі інституту всеукраїнського референдуму) [8, с. 105-120], Кибіч Я.В. (описує медійний супровід та його вплив на результати референдуму про вихід Британії із ЄС) [9, 102-114], Куян І.А.

(висвітлює доктринальні питання конституційно-правових засад інституту всеукраїнського референдуму) [12, с. 53-71], Лопушинський І.П. (розглядає референдум як форму партисипативної демократії) [13, с. 234-265], Лопушинський І.П., Ковнір О.І. (вивчають актуалізацію проблеми місцевого референдуму в Україні на новому етапі державотворення, нові законодавчі ініціативи Президента України «Народовладдя через референдум», посилення впливу громадян України на рішення влади через референдуми та опитування) [14, с. 102-104; 15, с. 11-15; 16, с. 82-85], Любченко П.М. (розглядає проблемні аспекти адміністрування процесу всеукраїнського референдуму) [17, с. 121-137], Новиков О.В., Ткач Д.К. (описують застосування досвіду зарубіжних держав для проведення референдумів в Україні) [18, с. 57-60], Палєєва Ю.С. (досліджує актуальні питання, пов'язані з проектом Закону України «Про народовладдя через всеукраїнський референдум») [19, с. 72-77], Пшивора Б., Ільницький О., Ільків Н. (висвітлюють проблемні питання правового регулювання місцевих референдумів в Україні та Республіці Польща) [20, с. 3-15], Равлюк А.Г. (вивчає міжнародні засади проведення загальнодержавного референдуму) [27, с. 116-121], Сенніков В.Ю. (описує деякі питання вдосконалення законодавства в контексті конституційно-правового регулювання всеукраїнського референдуму) [28, с. 31-35], Сердюк Л.М. (здійснює інтерпретацію понять «юридичні гарантії виборчих прав громадян України» та «юридичні гарантії права громадян України на участь у всеукраїнському та місцевому референдумі» у сучасній доктрині конституційного права) [29, с. 46-50], Скрипнюк О.В., Ковальчук В.Б. (розмірковують над тим, чи стане всеукраїнський референдум дієвим механізмом демократичної легітимації в умовах сучасного конституціоналізму) [30, с. 83-104], Федоренко В.Л. (досліджує сутність, походження і формування конституційних основ референдумів та основних моделей референдної демократії) [32, с. 18-52], Шинкаренко О.Є. (розглядає референдуми в Криму та на Донбасі як спробу легітимації підходів до перегляду територіального устрою України) [33, с. 155-161], Янчук Я.О., Мазур Т.В., Саєнко О.С. (вивчають напрямки вдосконалення законодавства про місцеві референдуми в умовах глобалізації) [34, с. 50-58] та ін. Водночас, ці та інші публікації вийшли друком до широкомасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року на суверенну територію України війська РФ, у них по суті не розглядалася така «новація», як проведення референдуму на території іншої суверенної держави державою-агресором на підставі невідомо якого законодавства.

Мета статті. Саме тому метою нашої статті й стало висвітлення процесу проходження та фейкових результатів псевдореферендуму про приєднання до РФ, проведеного владою цієї країни-окупанта та її військом на тимчасово окупованій території Херсонської області за активного сприяння місцевих колаборантів.

Виклад основного матеріалу. Насамперед розглянемо законодавче підґрунтя проведення всеукраїнського та місцевих референдумів за станом на 2022 рік.

Конституція України (розділ III Вибори. Референдум) закріплює, що «народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії» (стаття 69), «всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою України або Президентом України відповідно до їхніх повноважень, встановлених цією Конституцією», «всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третиinah областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області» (стаття 72), «виключно всеукраїнським

референдумом вирішуються питання про зміну території України (курсив наш – авт.) (стаття 73) [10].

Отже, як випливає із Конституції України, для проведення всеукраїнського референдуму є певні умови (референдум призначає Верховна Рада України або Президент України, або він відбувається за народною ініціативою). Крім того, питання про зміну території України розглядається виключно на всеукраїнському референдумі.

Відповідно до статті 3 Закону України від 26 січня 2021 року № 1135-IX «Про всеукраїнський референдум» предметом всеукраїнського референдуму може бути питання про зміну території України [22]. Водночас, не можуть бути предметом всеукраїнського референдуму питання, «спрямовані на ліквідацію незалежності України, порушення державного суверенітету, територіальної цілісності України, створення загрози національній безпеці України, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі» [22].

Відповідно до статті 9 Закону [22] 1. «Участь громадян України у всеукраїнському референдумі є вільною. Громадянам України забезпечуються умови для вільного формування своєї волі та її вільного виявлення під час голосування на всеукраїнському референдумі. 2. Застосування насильства, погроз, обману, підкупу чи будь-яких інших дій, що перешкоджають вільному формуванню та вільному виявленню волі виборця, забороняється [22].

Згідно із статтею 10 Закону [22] 1. Участь громадян України у всеукраїнському референдумі є добровільною. Ніхто не може бути примушений до підтримки чи невідтримки ініціативи щодо проведення референдуму за народною ініціативою, участі чи неучасті в голосуванні на всеукраїнському референдумі, а також у проведенні агітації чи у здійсненні інших заходів або процедур, передбачених цим Законом [22].

Відповідно до статті 11 Закону [22] 1. Голосування на всеукраїнському референдумі є таємним. Контроль за волевиявленням виборців на всеукраїнському референдумі забороняється. 2. Виборцям, членам комісії з всеукраїнського референдуму, офіційним спостерігачам, засобам масової інформації та їх працівникам, іншим особам забороняється вчиняти будь-які дії чи розголошувати відомості, що дають можливість встановити зміст волевиявлення конкретного виборця [22].

Стаття 12 Закону [22] закріплює, що: 1. Кожний виборець голосує на всеукраїнському референдумі особисто. Голосування за інших осіб чи передача виборцем права голосу будь-якій іншій особі забороняється. 2. Допомога виборцю, який внаслідок інвалідності та/або стану здоров'я не може самостійно заповнити бюлетень для голосування чи опустити його у виборчу скриньку, у виконанні цих дій відповідно до його волевиявлення у випадках, встановлених цим Законом, не вважається порушенням вимоги особистого голосування. 3. З метою створення умов для особистого голосування виборці з порушеннями зору забезпечуються трафаретами для бюлетенів із застосуванням шрифту Брайля, збільшувальними пристроями та іншими засобами [22].

Стаття 13 Закону [22] передбачає, що: 1. Кожний виборець на конкретному всеукраїнському референдумі може реалізувати право голосу лише один раз і лише на одній дільниці з всеукраїнського референдуму шляхом подання бюлетеня для голосування у паперовій формі або шляхом електронного голосування в порядку, визначеному законом [22].

Стаття 14 Закону [22] передбачає, що підготовка та проведення всеукраїнського референдуму здійснюються публічно і відкрито [22].

Відповідно до статті 18 Закону [22] 1. Всеукраїнський референдум щодо зміни території України – це форма прийняття громадянами України, які мають право голосу, *рішення щодо затвердження прийнятого Верховною Радою України закону про ратифікацію міжнародного договору про зміну території України* (курсив наш – авт.). 2. Призначення всеукраїнського референдуму щодо зміни території України здійснюється постановою Верховної Ради України.

Щодо місцевих референдумів. У зв'язку із втратою чинності Законом України від 3 липня 1991 року № 1286-ХІІ «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» [23] наразі проведення в Україні місцевих референдумів не уявляється можливим, оскільки новий закон парламентом досі не ухвалено, хоча у Верховній Раді України зареєстровано законопроект «Про місцевий референдум», внесений народним депутатом України Р. О. Стефанчуком та ін. і зареєстрований за № 5512 від 19 травня 2021 року [25].

Статтею 7 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [24] закріплено, що: 1. Місцевий референдум є формою вирішення територіальною громадою питань місцевого значення шляхом прямого волевиявлення. 2. Предметом місцевого референдуму може бути будь-яке питання, віднесене Конституцією України [10], цим [24] та іншими законами до відання місцевого самоврядування. 3. На місцевий референдум не можуть бути винесені питання, віднесені законом до відання органів державної влади. 4. Рішення, прийняті місцевим референдумом, є обов'язковими для виконання на відповідній території. 5. Порядок призначення та проведення місцевого референдуму, а також перелік питань, що вирішуються виключно референдумом, *визначаються законом про референдуми* (курсив наш – авт.) [24].

І насамкінець. Відповідно до статті 19 Закону України від 12 травня 2015 року № 389-VIII «Про правовий режим воєнного стану» [26] *в умовах воєнного стану забороняється проведення всеукраїнських та місцевих референдумів* (курсив наш – авт.). Як відомо, воєнний стан в Україні було запроваджено Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 [21], що був затверджений Верховною Радою України і згодом кілька разів пролонгований.

Далі ми покажемо, що жодної із вимог Конституції України [10] та законів [22; 24; 26] при проведенні псевдореферендуму в Херсонській області 23 – 27 вересня 2022 року дотримано не було.

До того покажемо «практику» проведення РФ аналогічних псевдореферендумів в Автономній Республіці Крим та Донецькій і Луганській областях України.

16 березня 2014 року РФ провела псевдореферендум у Криму. Він, як було очевидно світовій громадськості та українцям, проходив з порушеннями Конституції України [10], норм міжнародного права і принципів демократії та під тиском зброї в руках російських окупантів.

На референдумі було поставлено два питання: 1. Про входження Криму до складу Росії на правах суб'єкта Російської Федерації. 2. Про відновлення Конституції Республіки Крим від 1992 року і залишення Криму у складі України.

Відповідно до оголошених «організаторами» псевдореферендуму даних, за приєднання до Росії у Криму (крім Севастополя) буцімто проголосувало 96,77% учасників голосування, у Севастополі 95,6 %. За даними ж меджілсу кримськотатарського народу та офіційної влади України в референдумі взяло участь від 30 до 40 відсотків від осіб, внесених до списків виборців АРК [35].

Тимчасово окуповані окремі території Донецької та Луганської областей також були свідками спотвореної демократії. 11 травня 2014 року там провели два так

звані «народні волевиявлення», організовані проросійськими силами, про «самовизначення» регіону.

На референдум було винесено лише одне запитання двома мовами (російською та українською): «Чи підтримуєте Ви акт про державну самостійність Донецької (Луганської) народної республіки?»

За даними «ініціаторів» референдуму, явка виборців у Донецькій області склала 74,87%. «За» проголосували 89,07 відсотка, «проти» – 10,19 відсотка, а 0,74 відсотка бюлетенів було зіпсовано. За даними «організаторів» псевдореферендуму в Луганській області незалежність «Луганської народної республіки» підтримали 1 млн 298 084 осіб (або 96% виборців), проти проголосувало 51 276 тис. осіб (3,8%), а недійсними було визнано 10 тис. 600 бюлетенів. Загалом явка виборців склала 75% [35].

У ході «голосування» на псевдореферендумах за незалежність Донецької та Луганської областей було зафіксовано масштабні порушення. Окупаційна влада використовувала застарілі списки (виборів 2004 року, із яких кількість виборців скоротилися приблизно на 400 тис. осіб), всюди порушувався принцип особистого голосування (можна було голосувати не тільки за себе, а також за родичів чи друзів), численні випадки голосування однієї особи на кількох дільницях. Крім того, на багатьох виборчих дільницях не було кабін для таємного голосування, через що бюлетені заповнювали на столах, а у самих комісіях було лише по декілька осіб [35].

Після проведення цих псевдореферендумів світова спільнота засудила такі дії РФ. Було ухвалено низку документів, зокрема Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 68/262 «Територіальна цілісність України»; Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 71/205 «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим та м. Севастополь, Україна»; Резолюції Ради Європи «Про засудження окупації Росією території Криму та санкції проти Росії»; Резолюції ПАРЄ «Політичні наслідки російської агресії в Україні» та інші.

Водночас, крім засуджень дій РФ, світовою спільнотою не було вжито відповідних обмежувальних економічних санкцій до країни-агресора. Саме відсутність політичної волі до запровадження жорстких санкцій з боку міжнародної спільноти дала російській владі відчуття безкарності та призвела до повномасштабної війни РФ проти України, а потім і нових «референдумів» на тимчасово окупованих територіях.

23 – 27 вересня 2022 року РФ провела свої «народні волевиявлення» на тимчасово окупованих частинах територій Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей. Проведенню псевдореферендуму передувало кілька намірів його проведення колаборантами і кілька його дат – від цілковитого заперечення «референдуму» 28 квітня 2022 року одним із «провідних» колаборантів Херсонщини Стремоусовим (09 листопада 2022 року, уже після проведення «референдуму» він «загинув» в авіатроші – «мавр зробив свою справу, мавр може йти» (нім. «Der Mohr hat seine Arbeit getan, der Mohr kann gehen»)) до призначення «волевиявлення» на період від 01 до 10 травня, згодом – 11 вересня 2022 року (проте 26 серпня Стремоусов заявив, що референдум доведеться відкласти через «перехід звільнених регіонів під соціальний формат та законодавство Росії», а потім 5 вересня 2022 року, – що проводити референдум поки що вони не будуть з питань безпеки [31]. Це, як нам видається, було викликано тим, що 4 вересня 2022 року ЗСУ визволити крайню північну точку Херсонської області селище Високопілля й розпочали активне просування правобережжям Херсонщини в напрямку на обласний центр).

Проте ситуація різко змінилася: окупанти, розуміючи свою скоро втечу з правого берега Дніпра, за вказівкою з Москви, поспіхом починають організовувати «референдум» на 23 – 27 вересня 2022 року.

Так звані «народні ради ЛНР і ДНР» першими підтвердили дати проведення «референдумів». 19 вересня так звані «громадські палати» «ЛНР» і «ДНР» зажадали негайно ініціювати референдум про визнання їх суб'єктами РФ. Слідом за ними про «голосування» на тимчасово окупованій Херсонщині заявив гауляйтер Сальдо. 20 вересня так звана «громадська рада Херсонської області» звернулася до окупаційного очільника регіону (Сальдо) з ініціативою «негайно провести «референдум» про визнання Херсонщини суб'єктом Російської Федерації». Гауляйтер Запорізької області Балицький також був підтвердив проведення псевдореферендуму з 23 до 27 вересня 2022 року. Член проросійської окупаційної адміністрації Запоріжжя Рогов заявив, що регіон можуть перейменувати на «Запорізький край».

Далі детально зупинимося на підготовці та проведенні російською окупаційною владою та місцевими херсонськими колаборантами псевдореферендуму на тимчасово окупованій Херсонщині.

Проведення «референдуму» на Херсонщині так звана «влада» планувала ще з самого початку окупації області (лютий – березень 2022 року), водночас він, як уже зазначалося, постійно відкладався, насамперед через потужний громадський спротив жителів області. Активні розмови про «референдум» з боку колаборантів уперше розпочалися в травні 2022 року. Водночас, тоді його провести не вдавалося через відсутність списків виборців та приміщень, оскільки комунальні заклади ще не були під контролем росіян, не було й тих, хто зголосився б працювати на виборчих комісіях, а також через те, що Росія ще не мала тоді мети проводити референдум.

Потім провести «референдум» окупаційною владою не уявлялося можливим було через те, що на Херсонщині фактично було два уряди, що не могли віднайти спільної мови. Це уряд колаборанта Сальдо та уряд, створений РФ на чолі з ФСБ. Сальдо з Москви (де він був на лікуванні) повернули саме для того, щоб він організував проведення референдуму.

У червні 2022 року при допомозі військовиків країни-окупанта місцевим колаборантам на чолі із Сальдо вдалося заволодіти списками виборців на місцеві вибори, що пройшли 25 жовтня 2020 року і зберігалися в Херсонському обласному архіві. Проте цими списками колаборанти та і не скористувалися, оскільки для цього не мали часу, бо «референдум» організовувався і переносився кілька разів, що було викликано початком звільнення ЗСУ правобережної Херсонщини. Тому на «референдумі» виборців заносили до списків виборців від руки.

Від того часу за його указом Сальдо почали створювати виборчі комісії. Росіяни відкрили всього чверть дільниць, за таких умов голосування не уявлялося можливим, навіть при тій кількості людей, які залишилися в області (менше 50%). Це свідчило насамперед про те, що цей «референдум» був абсолютною фікцією.

У вищому ж керівництві РФ, як відомо, питання референдуму не розглядалося аж до вересня 2022 року. Проте після початку серйозного контрнаступу ЗСУ наприкінці серпня – на початку вересня 2022 року, проведення «референдумів» стало для РФ способом залякування Європи та України. Окупаційна влада на Херсонщині не була готова до його проведення псевдореферендуму, проте наказ із Кремля змусив її метушитись. 20 вересня 2022 року ватажки «Л/ДНР» та колаборанти на захоплених Росією територіях Херсонської і Запорізької областей оголосили «референдуми про приєднання до Росії» та призначили їх на 23-27 вересня 2022 року.

Якщо на місцевих виборах 25 жовтня 2020 року на Херсонщині працювало близько 800 виборчих дільниць, то колаборантам з окупантами вдалося сформувати 8 «територіальних виборчих округів» та лише 198 «виборчих дільниць» (25 відсотків від довоєнних), багато з яких були «пересувними» – на базарах, на майданах, біля легкових автомобілів, у дворах багатоквартирних будинків тощо [31].

У Херсонській обласній раді закликали херсонців, які залишалися на загарбаних територіях, ігнорувати так званий «референдум». Депутати Херсонської обласної ради як представники спільних інтересів територіальних громад Херсонської області ще 12 березня 2022 року на своєму засіданні ухвалили звернення про те, що Херсонщина – це частина суверенної та унітарної України. Херсонська міська рада також звернулася до херсонців з проханням бути обережними і залишатися вдома під час проведення псевдореферендуму та оприлюднила номери «гарячих ліній» для звернень громадян у разі настання небезпеки.

Ще до початку «референдуму» російські загарбники в своїй уяві намалювати явку виборців близько 70%, із яких близько 75% мали б проголосувати «за». Для цього в них були «підстави», оскільки росіяни планували, а потім і завезли голосувати на псевдореферендум у Херсоні людей з Ростовської області РФ та тимчасово окупованого Криму. У разі забезпечення «явки» виборців росіяни обіцяли своїм поплічникам «винагороду» в розмірі 50 тисяч російських рублів кожному [31].

Тим часом результати соціологічного дослідження, проведеного у серпні 2022 року компанією Active Group, свідчать, що на тимчасово захоплених територіях України переважна більшість респондентів впевнені, що їхня область має бути невід'ємною частиною України, а їх добробут і безпека значно погіршилися з моменту захоплення. Зокрема, майже 73% респондентів вважають абсолютно необґрунтованими територіальні претензії РФ на їх область. Крім того, 82% опитаних на тимчасово захоплених територіях України відповіли, що не підуть на референдум, якщо Російська Федерація проведитиме його в їхньому місті [35].

До «бюлетеня» на референдумі (двома мовами – російською та українською) було внесено одне, а по суті, – три питання: «Ви за вихід Херсонської області зі складу України, утворення Херсонською областю самостійної держави та входження її до складу Російської Федерації на правах суб'єкта Російської Федерації?»

У перший день так званого «референдуму» окупанти відкрили «виборчі дільниці» в основному в містах Херсонщини. Найбільше, за даними громадянського руху «Жовта стрічка» їх були облаштували в школах обласного центру – 12. Для цього дітям влаштували канікули [31].

За свідченням самовидців, на дільниці люди йшли неохоче, в основному туди заганяли тих, хто працює в окупантських комунальних підприємствах та організаціях. Заганяли погрозами – не проголосуєш, не будеш працювати. Решта людей, як правило, на псевдореферендум не прийшла. Багатьом із тих, хто відмовляється від голосування, або висловлюються проти нього, загарбники заявляли, що в них є 24 години, аби виїхати за територію Херсонської області. Місцеві колаборанти в супроводі автоматників їздили містами і селами територіальних громад, ходили по квартирах і дворах та пропонували взяти участь у «референдумі». Тим, хто відмовлявся брати участь у «голосуванні», за свідченнями самовидців, окупанти разом із місцевими колаборантами погрожували розстрілом [31].

На дні проведення «референдуму» Херсонщина була по суті опустіла. Населені пункти перетворилися на міста і села «привиди». Більшість із тих, хто залишився на окупованій території, ховалися, щоб їх не примусили голосувати.

Єдине, що говорило про референдум у Херсоні, це поодинокі білборди, що були з'явилися напередодні. Більше в місті не було жодної публічної інформації. Про референдум люди дізналися виключно з телеграм-каналів. Як він проходив – ніхто не знав.

Уже наприкінці першого дня «референдуму» (23 вересня 2022 року) окупаційна влада оголосила про явку в цей день понад 15 відсотків виборців, про це повідомляли росЗМІ. Наступні два дні вона стала навіть вищою – понад 16 та 17 відсотків відповідно. 26 вересня, окупанти заявили про понад 14,5 відсотка і загальний показник явки у 63,5 %. І це враховуючи те, що жителі Херсона та області про так званий «референдум» дізнались із соцмереж або вже коли до них прийшла додому так звана «виборча комісія».

На «референдумі» загарбники застосовували практику т. зв. сімейного голосування, тобто, якщо вдома вони застали лише одного члена сім'ї, змушували його взяти кілька бюлетенів і «проголосувати» за всіх. Багато виборців голосувало по кілька разів. Загарбники примушували місцеве населення голосувати на псевдореферендумі без документів і безпосередньо в місцях проживання.

За даними, оприлюдненими росЗМІ за результатами «підрахунку» 100 відсотків бюлетенів явка на «референдум» на Херсонщині склала 76,86%, входження Херсонської області до складу РФ «підтримало» 87,05 відсотка від внесених до списків «виборців» (результати «референдуму» були, звичайно, «кращими», ніж раніше планували місцеві колаборанти – 70 і 75 відсотків відповідно), що абсолютно не відповідало реальному стану справ, оскільки на день проведення «референдуму» кількість населення на Херсонщині скоротилася як мінімум утричі, велику частину правобережної Херсонщини вже було звільнено і там «референдум» на проводився (на момент проведення «референдуму» було вже повністю звільнено Кочубеївську територіальну громаду (31.03.2022), смт Високопілля (04.09.2022) і більшу частину Високопільської територіальної громади нинішнього Бериславського району Херсонської області, тобто по суті весь дореформений Високопільський район (ліквідовано 2020 року), де за станом на 2019 рік проживало майже 15 тис. населення).

Крім «голосування» на території тимчасово окупованої Херсонської області, окупанти влаштували аналогічне «голосування» і на території РФ. За їх даними, за входження Херсонської області до складу РФ у Росії «проголосувало» 97,47 відсотка «виборців» [31].

Далі події розгорталися блискавично (уже повним ходом ішло визволення правобережної України ЗСУ). 29 вересня 2022 року Президент Росії Путін підписав укази про визнання «державного суверенітету і незалежності» Запорізької і Херсонської областей України («незалежність» «Л/ДНР» Росія визнала ще 21 лютого 2022 року). 30 вересня 2022 року Путін виступив у Георгіївській залі Кремля на церемонії «приєднання» до РФ тимчасово окупованих українських територій Луганської, Донецької, Херсонської та Запорізької областей після того, як на них відбулися псевдореферендуми. У церемонії взяли ватажки самоназваних Л/ДНР Пушилін, Пасічник, а також колаборанти Балицький та Сальдо, які підписали документи про «приєднання» названих регіонів до РФ. Російські загарбники так поспішали, що навіть надрукували мапу РФ із включеними до її складу «новими» суб'єктами: ДНР/ЛНР, Запорізька та Херсонська області.

2 жовтня 2022 року Конституційний суд РФ визнав конституційними так звані документи про «прийняття до складу Росії» окупованих територій України. 3 жовтня 2022 року нижня палата російського парламенту, Державна дума, проголосувала за «ратифікацію» так званих договорів про «прийняття до складу Росії» окупованих територій Донецької, Луганської, Запорізької і Херсонської областей України. Депутати Держдуми ухвалили рішення одностайно. На засіданні Держдуми були присутніми колаборанти з Херсонської і Запорізької областей України, а також представники бойовиків «Л/ДНР».

Вслід за Державною думою Росії, верхня палата парламенту РФ – Рада федерації – 4 жовтня 2022 року схвалила анексію територій на півдні та сході України, ратифікувавши так звані «угоди з «ДНР», «ЛНР», Херсонською та Запорізькою областями про їх входження до складу РФ».

У той же день, 4 жовтня 2022 року, Президент РФ Путін завершив формальний процес анексії частини регіонів України. Він підписав закони про так зване «входження до складу Росії» чотирьох частково окупованих областей України: Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської. Керівництво РФ визначило, що так звані вибори до законодавчих органів влади в окупованих регіонах мають відбутися 10 вересня 2023 року, а «перехідний період», як видавалося окупаційній владі, мав тривати до 1 січня 2026 року.

Проте вже, як зазначалося вище, наприкінці серпня – на початку вересня 2022 року Збройні сили України розпочали поступове звільнення правобережної Херсонщини, що закінчилося в листопаді того ж року. Російські окупанти після проведення псевдореферендуму в тимчасово окупованому Херсоні перебували в розгубленості, оскільки це не зупинило Збройні сили України. 11 листопада 2022 року Збройні сили України, яких надзвичайно радісно зустрічало населення Херсона, звільнивши місто, провели свій «референдум», яким засвідчили, що Херсонщина була, є і буде вільною територією у складі суверенної держави України.

На часі постало питання про покарання всіх, хто був причетним до підготовки та проведення на Херсонщині псевдореферендуму. Так, за станом на 01 лютого 2023 року поліція Херсонської області вже встановила особи понад 150 колаборантів, які пішли на співпрацю з окупаційною владою та сприяли проведенню на території Херсонської області так званого «референдуму» про приєднання до Росії. Так, 72 особи у Херсоні, 14 – у Чорнобаївці добровільно обійняли посади так званих «голів виборчих дільниць, їх заступників та членів виборчих комісій». Крім того, на ще тимчасово окупованих територіях: у місті Каховка та Каховському районі 28 місцевих жителів добровільно були погодилися допомагати проводити так званий «референдум»; за даними поліції в місті Скадовську 15 членів «ДВК» та «ТВК» з-поміж місцевих жителів співпрацювали з окупаційною владою та добровільно посіли посади «голів виборчих дільниць, їх заступників та членів виборчих комісій»; у місті Генічеськ та Генічеському районі Херсонської області поліція встановила особи 22-х місцевих зрадників – членів ДВК та ТВК [31].

За всіма фактами поліція відкрила кримінальні провадження за статтями Кримінального кодексу України «Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України» (стаття 110) «Державна зрада» (стаття 111) та «Колабораційна діяльність» (стаття 111-1) [11]. Усі причетні до підготовки і проведення антиконституційного заходу – псевдореферендуму про приєднання Херсонської області до РФ, мають понести покарання відповідно до чинного законодавства України. Перші вироки судів щодо перевертнів уже винесено.

Висновки. Отже, так званий «референдум» на Херсонщині не відповідав ні міжнародному, ні українському, ні російському законодавству і його наслідки не визнала жодна країна цивілізованого світу. По-перше, невідомо, за яким законодавством проводився цей псевдореферендум – за міжнародним, українським, російським чи за законодавством Херсонської області (?!), про що неодноразово говорив гауляйтер Сальдо. Відповідь, зокрема, можна віднайти в указі президента Росії «Об упрощенном порядке предоставления гражданства России жителям Херсонской и Запорожской областей Украины». Тобто він визнавав, що захоплені території є українськими, і тут діє українська юрисдикція. По-друге, як нами зазначалося вище, стаття 73 Конституції України щодо зміни території країни передбачає проведення всеукраїнського референдуму, тобто голосувати мали всі громадяни України. По-третє, українське національне, російське та європейське законодавство передбачає участь 50%+1% населення в голосуванні на референдумі, щоб результати були визнані легітимними. Як нами було показано, реальна явка на т. зв. «референдумі» жодною мірою не дотягувала до 50 відсотків, насамперед через фізичну відсутність на території області виборців. По-четверте, референдум – вільне волевиявлення, що означає безпеку для виборців. Стаття 19 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [26], як і стаття 7 профільного закону РФ забороняють його проведення у період воєнного чи надзвичайного стану і дозволяють його проведення лише через три місяці по завершенні. По-п'яте, підготовка до проведення референдуму має бути публічною та гласною. Про його проведення громадяни повинні знати за 1-2 місяці, щоб визначитись з рішенням, чого не було дотримано під час проведення «референдуму» на Херсонщині. По-шосте, на голосуванні обов'язково мають бути присутніми міжнародні спостерігачі, яких не було. Щоправда, окупаційна влада намагалася привезти якихось фейкових спостерігачів, здебільшого тих, хто «квартирує» на території РФ. По-сьоме, результати «референдуму» відповідно до законодавства про його проведення можуть бути оскарженими в суді, діяльність яких на момент «референдуму» на тимчасово окупованих територіях було заблоковано.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Андреева О.І. До питання легітимності референдуму: порівняльний аналіз процедури та результатів Шотландського, Кримського та Каталонського референдумів. *Форум права*. 2019. № 1. С. 62-70. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pravo_2019_1_11 (дата звернення: 29.01.2023).
2. Білан С.В. Зародження та становлення інституту референдуму: історично-конституційний аналіз ранніх форм референдуму. *Право і суспільство*. 2017. № 2 (2). С. 7-10. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2017_2\(2\)_4](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2017_2(2)_4) (дата звернення: 29.01.2023).
3. Божко В.М. Врегулювання відносин місцевого референдуму – передумова подальшої реалізації реформи децентралізації. *Правова держава*. 2021. № 44. С. 21-29. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prav_2021_44_4 (дата звернення: 29.01.2023).
4. Гуцало Л. Каталонські референдуми 2014 р. та 2017 р.: позиції центральної та регіональної влади : Емінак. 2021. № 2. С. 256-265. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eminak_2021_2_22 (дата звернення: 29.01.2023).
5. Задорожня Г.В., Задорожний Ю.А. Юридичні позиції Конституційного Суду України щодо референдуму як форми прямої демократії. *Право України*. 2020. № 8. С. 72-82. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prukr_2020_8_7 (дата звернення: 29.01.2023).

6. Калініченко О.Ф., Головачук В.В. Референдум як форма безпосередньої демократії. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія : Юридичні науки.* 2020. № 11(1). С. 102-106. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/mnjiu_2020_11\(1\)_17](http://nbuv.gov.ua/UJRN/mnjiu_2020_11(1)_17) (дата звернення: 29.01.2023).

7. Кириченко В.М., Соколенко Ю.М. Предмет референдуму: порівняльно-правовий аналіз Конституцій України та європейських держав. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція.* 2020. Вип. 43. С. 34-37. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2020_43_9 (дата звернення: 29.01.2023).

8. Клименко О.М. Розвиток законотворчих ідей щодо конституційної моделі інституту всеукраїнського референдуму. *Право України.* 2020. № 8. С. 105-120. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prukr_2020_8_9 (дата звернення: 29.01.2023).

9. Кибіч Я.В. Медійний супровід та його вплив на результати референдуму про вихід Британії з ЄС. *Медіафорум : аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент.* 2020. Т. 8. С. 102-114. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mfapim_2020_8_9 (дата звернення: 29.01.2023).

10. Конституція України : Закон від 28 червня 1996 р. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 29.01.2023).

11. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 29.01.2023).

12. Куян І.А. Доктринальні питання конституційно-правових засад інституту всеукраїнського референдуму. *Право України.* 2020. № 8. С. 53-71. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prukr_2020_8_6 (дата звернення: 29.01.2023).

13. Лопушинський І.П. Референдум як форма партисипативної демократії. Проблеми міжнародних відносин : зб. наук. праць / наук. ред. Некряч А.І. та ін. Київ : КиМУ, 2019. Вип. 16. С. 234-265. URL: <http://vmv.kyumu.edu.ua/series/vipusk16/vipusk16.html> (дата звернення: 29.01.2023).

14. Лопушинський І.П., Ковнір О.І. Місцевий референдум в Україні: актуалізація проблеми на новому етапі державотворення. *Державна політика щодо місцевого самоврядування: стан, проблеми та перспективи* : матеріали 10-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції / за наук. ред. Ю.М. Бардачова, І.П. Лопушинського, Р.М. Плюща. Херсон : ХНТУ, 2019. С. 102-104 (дата звернення: 29.01.2023).

15. Лопушинський І.П., Ковнір О.І. Народовладдя через референдум: нові законодавчі ініціативи Президента України. *Ціннісний вимір політичної діяльності : збірник наукових праць* / Редколегія: Ю.М. Бардачов, Ф.Г. Семенченко, О.М. Момоток та ін. Херсон : вид-во ФОП Вишемирський В.С., 2020. С. 11-15 (дата звернення: 29.01.2023).

16. Лопушинський І.П., Ковнір О.І. Посилення впливу громадян України на рішення влади через референдуми та опитування. *Державна політика щодо місцевого самоврядування : стан, проблеми та перспективи.* матеріали 11-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції / за наук. ред. Ю.М. Бардачова, І.П. Лопушинського, Р.М. Плюща. Херсон : ХНТУ, 2020. С. 82-85 (дата звернення: 29.01.2023).

17. Любченко П.М. Проблемні аспекти адміністрування процесу всеукраїнського референдуму. *Право України.* 2020. № 8. С. 121-137. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prukr_2020_8_10 (дата звернення: 29.01.2023).

18. Новиков О.В., Ткач Д.К. Референдум як форма народовладдя: застосування досвіду зарубіжних держав в Україні. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука».* 2019. № 7(2). С. 57-60. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/mnj_2019_7\(2\)_15](http://nbuv.gov.ua/UJRN/mnj_2019_7(2)_15) (дата звернення: 29.01.2023).

19. Палєєва Ю.С. Актуальні питання, пов'язані з проектом Закону України «Про народовладдя через всеукраїнський референдум». *Вісник Університету*

імені Альфреда Нобеля. Серія «Право». 2021. № 1. С. 72-77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vunobpr_2021_1_11 (дата звернення: 29.01.2023).

20. Пшивора Б., Ільницький О., Ільків Н. Місцеві референдуми в Україні і Республіці Польща : проблемні питання правового регулювання. *Український часопис конституційного права*. 2020. № 1. С. 3-15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukjourcoml_2020_1_3 (дата звернення: 29.01.2023).

21. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64/2022 / Президент України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 29.01.2023).

22. Про всеукраїнський референдум : Закон України від 26 січня 2021 р. № 1135-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text> (дата звернення: 29.01.2023).

23. Про всеукраїнський та місцеві референдуми : Закон України від 3 липня 1991 року № 1286-ХІІ / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1286-12#Text> (Закон втратив чинність на підставі Закону № 5475-VI (5475-17) від 06.11.2012 р., ВВР, 2013, № 44-45, ст.634 – Закон визнано неконституційним згідно з Рішенням Конституційного Суду № 4-р/2018 від 26.04.2018 р.) (дата звернення: 29.01.2023).

24. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 29.01.2023).

25. Про місцевий референдум : проект Закону України, внесений до Верховної Ради України народним депутатом України Стефанчуком Р.О. та ін., зареєстрований 19 травня 2021 р. № 5512 / Верховна Рада України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71942 (дата звернення: 29.01.2023).

26. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 29.01.2023).

27. Равлюк А.Г. Міжнародні засади проведення загальнодержавного референдуму. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2020. Вип. 62. С. 116-121. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2020_62_21 (дата звернення: 29.01.2023).

28. Сенніков В.Ю. Деякі питання вдосконалення законодавства у контексті конституційно-правового регулювання всеукраїнського референдуму. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2022. № 10. С. 31-35. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mnj_2022_10_8 (дата звернення: 29.01.2023).

29. Сердюк Л.М. Інтерпретація понять «юридичні гарантії виборчих прав громадян України» та «юридичні гарантії права громадян України на участь у всеукраїнському та місцевому референдумі» у сучасній доктрині конституційного права. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 2. С. 46-50. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2021_2_10 (дата звернення: 29.01.2023).

30. Скрипнюк О.В., Ковальчук В.Б. Чи стане всеукраїнський референдум дієвим механізмом демократичної легітимації в умовах сучасного конституціоналізму? *Право України*. 2020. № 8. С. 83-104. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prukr_2020_8_8 (дата звернення: 29.01.2023).

31. Український південь : офіційний сайт інформаційного видання. URL: <https://pivdenukraine.com.ua/> (дата звернення: 29.01.2023).

32. Федоренко В.Л. Сутність, походження і формування конституційних основ референдумів та основних моделей референдної демократії. *Право України*. 2020. № 8. С. 18-52. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prukr_2020_8_5 (дата звернення: 29.01.2023).

33. Шинкаренко О.С. Референдуми в Криму та на Донбасі як спроба легітимації підходів до перегляду територіального устрою України. *Вісник Львівського*

університету. *Серія соціологічна*. 2014. Вип. 8. С. 155-161. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_sociology_2014_8_19 (дата звернення: 29.01.2023).

34. Янчук Я.О., Мазур Т.В., Саєнко О.С. Напрямки удосконалення законодавства про місцеві референдуми в умовах глобалізації. *Журнал східноєвропейського права*. 2021. № 85. С. 50-58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jousepr_2021_85_7 (дата звернення: 29.01.2023).

35. Вікіпедія: вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0 (дата звернення: 29.01.2023).

REFERENCES:

1. Andreieva, O. I. (2019). Do pytannia lehytymnosti referendumu: porivnialnyi analiz protsedury ta rezultativ Shotlandskoho, Krymskoho ta Katalonskoho referendumiv [On the issue of referendum legitimacy: a comparative analysis of the procedure and results of the Scottish, Crimean and Catalan referendums]. *Pravo.ua*, 1, 62-70. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/pravo_2019_1_11 [in Ukrainian].

2. Bilan, S.V. (2017). Zarozhzhennia ta stanovlennia instytutu referendumu: istorychno-konstytutsiinyi analiz rannikh form referendumu [Origin and formation of the referendum institution: historical and constitutional analysis of early forms of the referendum]. *Pravo i suspilstvo – Law and society*, 2 (2), 7-10. Retrieved from [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2017_2\(2\)_4](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2017_2(2)_4) [in Ukrainian].

3. Bozhko, V. M. (2021). Vrehuliuvannia vidnosyn mistsevoho referendumu – peredumovapodalshoi realizatsii reformy detsentralizatsii [Regulation of local referendum relations – a prerequisite for the further implementation of the decentralization reform]. *Pravova derzhava – State of law*, 44, 21-29. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prav_2021_44_4 [in Ukrainian].

4. Hutsalo, L. (2021). Katalonski referendumy 2014 ta 2017: pozytsii tsentralnoi ta rehionalnoi vlady [Catalan referendums of 2014 and 2017: positions of the central and regional authorities] *Eminak*, 2, 256-265. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/eminak_2021_2_22 [in Ukrainian].

5. Zadorozhnia, H. V. (2020). Yurydychni pozytsii Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy shchodo referendumu yak formy priamoï demokratii [Legal positions of the Constitutional Court of Ukraine regarding the referendum as a form of direct democracy]. *Pravo Ukrainy – Law of Ukraine*, 8, 72-82. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/prukr_2020_8_7 [in Ukrainian].

6. Kalinichenko, O. F. (2020). Referendum yak forma bezposerednoi demokratii [Referendum as a form of direct democracy]. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Internauka»*. *Seriia : Yurydychni nauky – International scientific journal “Internauka”*. *Series: Legal sciences*, 11 (1), 102-106. Retrieved from [http://nbuv.gov.ua/UJRN/mnjiu_2020_11\(1\)_17](http://nbuv.gov.ua/UJRN/mnjiu_2020_11(1)_17) [in Ukrainian].

7. Kyrychenko, V. M. (2020). Predmet referendumu: porivnialno-pravovyï analiz Konstytutsii Ukrainy ta yevropeïskykh derzhav [Subject of the referendum: a comparative legal analysis of the Constitutions of Ukraine and European states]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Serii: Yurysprudentsiia. – Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series: Jurisprudence*, 43, 34-37. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2020_43_9 [in Ukrainian].

8. Klymenko, O. M. (2020). Rozvytok zakonotvorchykh idei shchodo konstytutsiinoï modeli instytutu vseukrainskoho referendumu [Development of law-making ideas regarding the constitutional model of the All-Ukrainian Referendum Institute]. *Pravo Ukrainy – Law of Ukraine*, 8, 105-120. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/prukr_2020_8_9 [in Ukrainian].

9. Kybich, Ya. V. (2020). Mediinyi suprovid ta yoho vplyv na rezultaty referendumu pro vykhid Brytanii z YeS [Media coverage and its influence on the results of the referendum

on Britain's exit from the EU]. *Mediaforum: analytika, prohnozy, informatsyniy menedzhment – Mediaforum: analytics, forecasts, information management*. Vol. 8, 102-114. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/mfapim_2020_8_9 [in Ukrainian].

10. Konstytutsiia Ukrainy, ukhvalena Verkhovnoiu Radoiu Ukrainy 28 chervnia 1996 roku [The Constitution of Ukraine, adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine on June 28, 1996]. (n.d.) *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].

11. Kryminalnyi kodeks Ukrainy vid 5 kvitnia 2001 roku № 2341-III [Criminal Code of Ukraine dated April 5, 2001 No. 2341-III]. (n.d.) *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> [in Ukrainian].

12. Kuyan, I. A. (2020). Doktrynalni pytannia konstytutsiino-pravovykh zasad instytutu vseukrainskoho referendumu [Doctrinal issues of the constitutional and legal foundations of the institution of the All-Ukrainian Referendum]. *Pravo Ukrainy – Law of Ukraine*, 8, 53-71. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/prukr_2020_8_6 [in Ukrainian].

13. Lopushynskiy, I. P. (2019). Referendum yak forma partysypatyvnoi demokratsii. [Referendum as a form of participatory democracy]. Nekriach A.I. (Eds.), *Problemy mizhnarodnykh vidnosyn: Zbirnyk naukovykh prats – Problems of international relations: Collection of scientific papers*. (pp. 234-265). Kyiv, KMU Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/prukr_2020_8_6 [in Ukrainian].

14. Lopushynskiy, I. P., & Kovnir, O. I. (2019). Mistsevyi referendum v Ukraini: aktualizatsiia problemy na novomu etapi derzhavotvorennia [Local referendum in Ukraine: actualization of the problem at the new stage of state formation]. Yu. M. Bardachov, I. P. Lopushynskiy, R. M. Pliushch (Eds). *Derzhavna polityka shchodo mistsevoho samovryaduvannia: stan, problemy ta perspektyvy – State policy in relation to local self-government: state, problems and prospects: Proceedings of the 10th All-Ukrainian Scientific and Practical Conference*, (pp. 102-104). Kherson: KNTU [in Ukrainian].

15. Lopushynskiy, I. P., & Kovnir, O. I. (2020). Narodovladdia cherez referendum: novi zakonodavchi initsiatyvy Prezydenta Ukrainy [People's power through a referendum: new legislative initiatives of the President of Ukraine]. Yu.M. Bardachov (Eds.), *Tsinnisnyi vymir politychnoi diialnosti: Zbirnyk naukovykh prats – The value dimension of political activity: Collection of scientific papers*. (pp. 11-15). Kherson [in Ukrainian].

16. Lopushynskiy, I. P., & Kovnir, O. I. (2020). Posylennia vplyvu hromadian Ukrainy na rishennia vlady cherez referendumy ta opytuvannia [Strengthening the influence of Ukrainian citizens on government decisions through referendums and polls]. Yu. M. Bardachov, I. P. Lopushynskiy, R. M. Pliushch (Eds). *Derzhavna polityka shchodo mistsevoho samovryaduvannia: stan, problemy ta perspektyvy – State policy in relation to local self-government: state, problems and prospects: Proceedings of the 11th All-Ukrainian Scientific and Practical Conference*, (pp. 82-85). Kherson: KNTU [in Ukrainian].

17. Liubchenko, P. M. (2020). Problemni aspekty administruvannia protsesu vseukrainskoho referendumu [Problematic aspects of the administration of the All-Ukrainian referendum process]. *Pravo Ukrainy – Law of Ukraine*, 8, 121-137. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/prukr_2020_8_10 [in Ukrainian].

18. Novikov, O. V. (2019). Referendum yak forma narodovladdia: zastosuvannia dosvidu zarubizhnykh derzhav v Ukraini [Referendum as a form of people's power: application of the experience of foreign states in Ukraine]. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Internauka» – International scientific journal “Internauka”*, 7 (2), 57-60. Retrieved from [http://nbuv.gov.ua/UJRN/mnj_2019_7\(2\)_15](http://nbuv.gov.ua/UJRN/mnj_2019_7(2)_15) [in Ukrainian].

19. Palieieva, Yu. S. (2021). Aktualni pytannia, poviazani z proiekтом Zakonu Ukrainy «Pro narodovladdia cherez vseukrainskyi referendum» [Current issues related to the project of the Law of Ukraine “On People's Power through the All-Ukrainian

Referendum”]. *Visnyk Universytetu imeni Alfreda Nobelia. Serii: Pravo – Bulletin of the Alfred Nobel University. Series: Law*, 1, 72-77. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/vunobpr_2021_1_11 [in Ukrainian].

20. Pshyvora, B. (2020). Mistsevi referendumy v Ukraini i Respublitsi Polshcha: problemni pytannia pravovoho rehuliuвання [Local referendums in Ukraine and the Republic of Poland: problematic issues of legal regulation]. *Ukrayinskyi chasopys konstytutsiinoho prava – Ukrainian Journal of Constitutional Law*, 1, 3-15. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukjourcoml_2020_1_3 [in Ukrainian].

21. Ukaz Prezydenta Ukrainy (2022, February 24) «Pro vvedennia voiennoho stanu v Ukrayini» [Decree of the President of Ukraine “On the introduction of martial law in Ukraine”]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> [in Ukrainian].

22. Verkhovna Rada of Ukraine (2021, January 26). Zakon Ukrainy «Pro vseukrainskyi referendum» [Law of Ukraine “On the All-Ukrainian Referendum”]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text> [in Ukrainian].

23. Verkhovna Rada of Ukraine (1991, July 3). Zakon Ukrainy «Pro vseukrainskyi ta mistsevi referendumy» [Law of Ukraine “On All-Ukrainian and local referenda”]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1286-12#Text> [in Ukrainian].

24. Verkhovna Rada of Ukraine (1997, May 21). Zakon Ukrainy «Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini» [Law of Ukraine “On local self-government in Ukraine”]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].

25. Proekt Zakonu Ukrainy «Pro mistsevyi referendum Ukrainy» [The draft Law of Ukraine “On the local referendum”]. (n.d.), zakon.rada.gov.ua. Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71942 [in Ukrainian].

26. Verkhovna Rada of Ukraine (2015, May 12). Zakon Ukrainy «Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu» [Law of Ukraine “On the legal regime of martial law”]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> [in Ukrainian].

27. Ravliuk, A. H. (2020). Mizhnarodni zasady provedennia zahalnodержavnogo referendumu [International principles of holding a nationwide referendum]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Pravo – Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Series: Law*, 62, 116-121. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2020_62_21 [in Ukrainian].

28. Sennikov, V. Yu. (2022). Deiaki pytannia vdoskonalennia zakonodavstva u konteksti konstytutsiino-pravovoho rehuliuвання vseukrainskoho referendum [Some issues of improving legislation in the context of constitutional and legal regulation of the All-Ukrainian referendum]. *Mizhnarodnyy naukovyy zhurnal «Internauka» – International scientific journal “Internauka”*, 10, 31-35. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/mnj_2022_10_8 [in Ukrainian].

29. Serdiuk, L. M. (2021). Interpretatsiia poniat «yurydychni harantii vyborchykh prav hromadian Ukrainy» ta «yurydychni harantii prava hromadian Ukrainy na uchast u vseukrainskomu ta mistsevomu referendumi» u suchasni doktryni konstytutsiinoho prava [Interpretation of the concepts of “legal guarantees of the electoral rights of Ukrainian citizens” and “legal guarantees of the right of Ukrainian citizens to participate in the all-Ukrainian and local referendum” in the modern doctrine of constitutional law]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav – Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, 2, 46-50. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2021_2_10 [in Ukrainian].

30. Skrypniuk, O. V. (2020). Chy stane vseukrainskyi referendum diievym mekhanizmom demokratychnoi lehitymatsii v umovakh suchasnoho konstytutsionalizmu? [Will the all-Ukrainian referendum become an effective mechanism of democratic legitimation in the conditions of modern constitutionalism?]. *Pravo Ukrainy – Law of Ukraine*, 8, 83-104. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/prukr_2020_8_8 [in Ukrainian].

31. Ukrayinskyi pivden: ofitsiynyi sait informatsiinoho vydannia. [Ukrainian South: the official website of the information publication]. Retrieved from <https://pivdenukraine.com.ua/> [in Ukrainian].

32. Fedorenko, V. L. (2020). Sutnist, pokhodzhennia i formuvannia konstytutsiinykh osnov referendumiv ta osnovnykh modelei referendumoi demokracji [The essence, origin and formation of the constitutional foundations of referendums and the main models of referendum democracy]. *Pravo Ukrainy – Law of Ukraine*, 8, 18-52. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/prukr_2020_8_5 [in Ukrainian].

33. Shynkarenko, O. Ye. (2014). Referendy v Krymu ta na Donbasi yak sprobа lehytymatsii pidkhodiv do perehliadu terytorialnoho ustroiu Ukrainy [Referendums in Crimea and Donbass as an attempt to legitimize approaches to revising the territorial structure of Ukraine]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiа sotsiologichna – Bulletin of Lviv University. The series is sociological*, 8, 155-161. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_sociology_2014_8_19 [in Ukrainian].

34. Yanchuk, Ya. O. (2021). Napriamky udoskonalennia zakonodavstva pro mistsevi referendy v umovakh hlobalizatsii [Directions for improving the legislation on local referenda in the conditions of globalization]. *Zhurnal skhidnoievropeiskoho prava – Journal of Eastern European Law*, 85, 50-58. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/jousepr_2021_85_7 [in Ukrainian].

35. Wikipedia: the free encyclopedia. Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0